

Похід 1111 року на половців та незацікавлений у військових справах книжник

Цей похід є популярною темою в історичних працях учених східнослов'янських держав і відобразився також на популярних ресурсах. Не буду перелічувати конкретні посилання, оскільки вони з плином часу часто змінюються, але, вбивши в пошуковий рядок «Похід на половців 1111 р.» або «Битва на / при Сальниці», можна знайти кілька сайтів та сторінку Вікіпедії: ([uk.wikipedia.org/Битва на Сальниці](http://uk.wikipedia.org/Битва_на_Сальниці) ; [ru.wikipedia.org/Битва при Салнице](http://ru.wikipedia.org/Битва_при_Салнице)).

*Гл. 1. Похід на половців князів Святополка, Володимира, Давида та всієї Руської землі.
Радзивілівський літопис, арк. 55*

Похід 1111 року засвідчений у трьох джерелах: київському Іпатіївському (далі: Іпат.), володимиро-суздальському Лаврентіївському (далі: Лавр.) та Новгородському Першому літописах (НПЛ). Пізніші літописні зводи залежні

від цих основних текстів (напр., так звані Новгородсько-Софійські переробляють, скорочуючи, київську версію). Військовий захід завершує серію походів у степ початку XII ст.: 1103, 1107, 1110, 1111 років. Військові подробиці освітлені як у фахівців, так і любителів історії надзвичайно докладно. Розглядалися й певні особливості текстології літописів, зокрема, те, що в Іпатіївському зводі надзвичайно близькими є описи нарад перед походом під 1103 та 1111 роками. Фахівці вирішили, що одна з оповідей будується на матеріалі другої (як правило, вважають, що стаття 1111 року на основі 1103 року) або ж обидві мають під собою перероблений протограф.

У суздальській гілці давньоруського літописання «Повість временних літ» (ПВЛ) уривається на початку запису статті 6619 / 1111 року. Відтак військові події кінця цього року описуються вже не за ПВЛ, а за так званим «продовженням ПВЛ» північно-східної або суздальської редакції. Тобто в Іпат., Лавр. та НПЛ йдеться про три незалежні оповіді трьох книжників, шкода тільки, що два з них лапідарні.

Хоча похід не розтягнувся в часі, насправді йдеться про перипетії двох років, адже в Давній Русі події фіксувалися переважно за березневим календарем, де початок року припадав на 1 березня, а денні дати вказують на лютий-березень 6619–6620 років. Утім, літописці записали їх під один рік. Причому в Лавр. запис вміщено під 6620 роком (за так званим «ультра-березневим» літочисленням, тобто виміром на одиницю більше потрібного), в Іпат. та НПЛ – під 6619 роком.

У володимиро-суздальському та новгородському літописаннях похід згадано коротко, оповіді обіймають по кілька рядків. Натомість у київському літописанні оптику кардинально змінено і мусить ітися про подію безсумнівно видатну – походу на степовиків присвячено вже кілька аркушів тексту, близько трьох сотень рядків [Ипатьевская 2001, стб. 265–268, 273]. Виписано підготовку, вирушання, власне похід, два бої, трохи про полон та урочисте славослів'я переможцям.

Уже за обсягом статтю 1111 року можна було б вважати видатною. На що менше звертали уваги дослідники – це характер літописної оповіді цього року. Якщо коротко, йдеться про абсолютне домінування «церковно-книжних» рис у докладному описі книжника.

Насамперед це проявилось в дещо незвичному календарі походу, відображеному в київському оповіданні. Практично всі військові події датовано за днями Великого посту та Страсного тижня. Це унікальна річ, коли літопис відображає серію подібних нотаток. Лише поодинокі згадки такого роду маємо, і вони не є типовими. Так, у ПВЛ одне з протистоянь сина Володимира Мономаха, Мстислава та чернігівського князя Олега Святославича під 1096 роком містить згадку «Феодорової недѣли», а в оповіді про осліплення Василька Тербовльського та війні після цієї події під 1097 роком згадано «постъ великыи». У Київському зводі XII ст. Великий піст фіксується тільки тричі: під 1116, 1171 та 1183 роками, а в Лавр. та НПЛ за XII ст. нічого подібного взагалі немає. У XIII ст. у НПЛ в не-новгородській за походженням просторій «Повісті про взяття Царгорода фрягами» під 1204 роком. занотовано про один зі штурмів «5-и недѣли поста».

Отже, якщо простежувати нитку оповіді, доведеться іти за серією цих унікальних календарних дат. Спробуємо зробити це, ніяк їх не модифікуючи. Фіксуємо деталі саме так, як їх указано, нічого не віднімаючи й дозволяючи собі лише невеличкі коментарі.

Напередодні виправи на закінченні статті 6618 від Творення Світу / 1110 по Р.Х. року йдеться про щасливе знамення – явлення «на трапезниці» Печерського монастиря стовпа, за допомогою чого Бог почав ніби спонукати («пооусти») князів до походу. Явлення, що важливо (див. нижче), пов'язане виключно з Печерським монастирем. Географія переміщень надзвичайно близька, усе справді у межах видимості: стовп став «на трапезниці», спустився і став над гробом св. Феодосія, піднявся на церков лицем на схід, «и по томъ не видимо быѣ» [Ипатьевская 2001, стб. 261]. «Поущение», так би

мовити, безадресне, чиєїсь окремої ролі тут спеціально не вказано: «оумилосерди сѧ бѣ. и посла ан҃гы **в помощь русьскимъ княземъ** на поганыѧ» [Ипатьевская 2001, стб. 264]. На початку наступного 6619 / 1111 року описується нарада князів Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха, а по тому вказано склад коаліції.

Іл. 2. Явлення стовпа в Печерському монастирі. Радзивілівський літопис, арк. 54

Власне повість про похід орієнтовано на церковний календар від моменту вирушання, див.: «и поидоша . въ .б. **недѣлю поста**». Далі «пяток» на Сулі, «субота» на Хоролі; «в недѣлю поидоша **в нюже хрестъ цѣлуютъ**» і прийшли на Псел; пройшли річку Голту, дійшли Ворскли, де дочекалися решти війська, «и **въ среду хрестъ цѣловаша**» [Ипатьевская 2001, стб. 266]. Тут-таки зауважено, що учасники походу поклали всі свої надії на хрест «з великими сльозами». Пройшли «много рѣки», і шостого тижня посту («**въ .б. недѣль поста**»), тобто у Цвітний тиждень, підійшли до Дону: «поидоша к Донови въ **вторникъ**».

Тут починаються недолатності викладу. У 6-й тиждень Великого посту одразу після того, як підійшли у вівторок до Дону, одягли броню («шболичиша са во бронѣ») та пішли до міста Шаруканя («поидоша ко гра^д Шаруканю»). Володимир Мономах, який на той момент був переяславським князем, «пристави» перед своїм військом «пѣти тропари . и коньдакы . хреста ч^тнаго» та канону святої Богородиці. Тут же виявляється, що значні події відбулися не у вівторок чи принаймні в середу, а напередодні неділі (тобто в суботу ввечері). Пасаж про підготовку до бою продовжений так: «поѣхаша ко граду. *вечеру* сущю», а після цього «*в недѣлю*» мешканці Шаруканя вийшли з міста та «поклониша са» руським князям й винесли дари: «вынесоша рыбы и вино». Що робили війська ще кілька днів після того, як підготувалися до бою у вівторок, і що трапилося між вівторком біля Дону та суботнім вечором не сказано, при цьому один вираз безпосередньо переходить у другий (див.: «и поидоша к Донови въ вторникъ . и шболичишаса во бронѣ и полки израдиша и поидоша ко гра^д Шаруканю, и князь Володимеръ пристави полкы своѣ . ѣдучи предъ полкомъ пѣти тропари...»). Треба сказати, така деталь не є звичною, оскільки «бронѣ» були доволі важкими й у військових обладунках не ходили по кілька днів поспіль. У давніх джерелах звичайно спеціально вказують, що війська чи окремі воїни «обличишася» / «оболочишася въ бронѣ» перед боєм. Отож, навряд чи «оболочени» в обладунки війська могли так перебувати з вівторка по суботу, але автора більше цікавила така деталь, як тропарі та кондаки, яких співали перед воїнами. Враховуючи, що виправа відбувалася під час Великого посту, цікаве ще своєрідне підкреслення великопісного часу в дарах від міста Шаруканя: риба й вино (хоча, чи могли половці дотримуватися посту, незрозуміло). Золото, срібло, шкури звірів та будь-які коштовності не перераховуються, звісток про взяття міста немає.

Після дарів із Шаруканя (неділя Цвітного тижня) перепочили ніч («перележаша ноць ту»), а далі в оповідь, як і вище, пропущено кілька днів, і йдеться вже про події середи (Страсного, якщо виходити з попередніх дат,

тижня, хоча прямих згадок «Страстной недѣли» в даному разі немає). «Въ среду» війська дійшли до половецького міста Сугрова та запалили його («зажьгоша и»). Власне, прямо не сказано про те, що Сугров узяли, немає слів «взаша» чи подібних, але зрозуміло, що місто зруйнували. Ще далі «в четвергъ поидоша съ Дона», а в п'ятницю (Іпат. «патницю», Хлебн. «патовк») відбувся перший великий бій. П'ятницю спеціально занотовано як «за оутра» після четверга, вказано й точну дату: 24 березня: «в **патницю завѣтра** (так Іпат., Хлебн. ПА^к заутра) м^сца **марта . въ кѣ**. днѣ [.кѣ. – кириличне позначення для цифри 24. – Т. В.]», половці зібралися, після чого відзначено «съступъ и брань». Князі поклали надії на Бога: «възведше шчи свои на нбо . призываху бѣ вышнаго», «и тако побѣжени быша иноплеменьници» «на потоци Дегѣæ» [Ипатьевская 2001, стб. 266–267].

Що цікаво, за винятком зведення очей до неба та похвали Богові після бою, практично відсутній власне світський опис цієї першої битви та здобичі, а також немає згадки про військовий табір. Натомість спеціально двічі вказано, що після військових подій п'ятниці відзначали свята. Перша згадка: «за оутра **суботъ наставшѣ празноваша Лазарево въс(к)ресенье (и) Блговѣщенъæ днѣ**». Друга згадка: «похвалившѣ бѣ проводиша суботу . и в недѣлю придоша» (при цьому не вказано, куди саме прийшли, фразу обірвано).

Потім трапляється щось зовсім дивне: з'являється пряма згадка Страсного тижня, тобто треба припускати перед тим два Цвітних тижні, бо попередні події мусять за повістю займати саме два тижні. Після ремарки «наставшю же **понедѣлнику Стратныæ недѣли**» описується друге зіткнення з «іноплеменниками». Вказано точну дату 27 березня: «марта . въ .кѣз. днѣ». Як обраховано, у 1111 році Великдень припадав на 2 квітня, тобто Страсний понеділок справді припадав на 27.03, а Благовіщення відзначали в суботу 25.03, а 24.03 припадало на п'ятницю. До вирішення проблеми з датами

повернемося дещо пізніше, а зараз подивимося, як у літописі описаний бій 27 березня понеділка «Страстныѧ недѣли».

Згадано місце битви: «на рѣцѣ Салницѣ». Половці зібрали полки свої і виступили, як великі ліси («выступиша ѧко борове велиции») ¹. Господь послав на поміч янгола («...анґла в помощь русьскимъ княземъ»). Далі «трѣсну аки громъ», спершу билися «челома» (тобто в чоло), потім підійшли Володимир Мономах та Давид Святославич: «поступи Володимерь с полки своими и Дѣдъ». При цьому заявлено, що янголи допомагали всім руським князям (усій коаліції), проте ворогам стинали голови в бою нібито не перед усіма й не перед Святополковою чи Давидовою частиною війська, а перед полком Мономаха: «и падаху половци предъ полкомъ Володимеровомъ . невидимо бѣми анґлѣмъ . ѧко се видаху . мнози члѣвци . и // главы летаху невидимо стинаемы на землю» [Ипатьевская 2001, стб. 267–268]. Далі доволі коротко за формулами, відомими з багатьох книг Старого Завіту, згадано про полон. Князі Святополк, Володимир та Давид «прославиша ба . давшаго имъ побѣду такую на поганыѧ . и вшаа полона много . и скоты и кони и швицѣ и колодниковѣ много изоимаша рукама». Колодники, здається, знадобилися оповідачеві переважно для того, аби вибудувати діалог про допомогу світлих сил-янголів, при цьому набагато просторіший за відомості про полон: «и въпросиша колодникѣ глґще . како васъ толка сила . и многое множество . не могосте са противити . но воскорѣ побѣгосте . си же ѿвѣщеваху глґюще како можемъ бити са с вами . а друзии ѣздаху верху васъ въ шружьи свѣтлѣ . и страшни иже помагаху вамъ . токмо се суть . анґли...».

Після цього ще раз нагадано про інспірацію походу за допомогою янгола. Військова виправа інспірована Божими силами цього разу адресно: «се бо *анґль вложи въ срґце Володимеру Манамаху . поустити* братью свою

---

¹ Цю ж деталь використано й у статті про похід 1103 року. Очевидно, її звідти й запозичено, як і інші яскраві військові деталі [пор.: Лаврентьевская 1997, стб. 278; Ипатьевская 2001, стб. 266].

на иноплеменники русьскіи князи». Далі вдруге бачимо згадки явленнь, причому суттєво доповнено географію знамень. Явлення стовпа у Печерському монастирі нібито було продовжене явленням у Городці «в Радосыни», тобто на лівому березі Дніпра (однозначно за межами поля зору однієї людини². Персонально явлення у Радосині прив'язано знову-таки до Мономаха, через якого Божа воля була передана в Русь (див.: «æкоже рекохомъ видишь видиша в Печерскомъ манастыри . еже стоаеше столпъ ѿгненъ на трапезници . таже преступѣ на цркъвь и ѿдуда (Хлебн. ѿтоуда) к Городцю . ту бо баше Володимеръ в Радосыни . и тогда се аѿгль вложи Володимеру въ ср^дце нача понужати . æкоже рекохомъ»). Насамкінець вміщено величезну контамінацію з різних джерел про допомогу янголів, виписану з Хроніки Георгія Амартола, тлумачень Іполита Римського на Данила тощо (ПСРЛ, т. 2, стб. 268–273). Що цікаво, у ній серед янголів та архангелів підкреслено значимість «старійшини Михаїла» (до речі, Михайло – церковне ім'я Святополка Ізяславича). На завершення бачимо славослів'я, причому змішане світсько-книжне, без педалювання ролі Мономаха та із завершальним «аминь» (див.: «молитвами стѣае бѣа и стѣхъ аѿгль . възвратиша са русьстии князи въ своае си съ славою великою къ своїмъ людемъ . и ко всимъ странамъ далнимъ рекуще къ греком . и оугромъ и лахомъ . и чехом . дондеже и до Рима проиде на славу бѣ . всегда и нына и присно во вѣки аминь»³).

З деталей (або їх відсутності) дивує те, що немає, як для такої великої військової повісті, жодної згадки про дії передових полків, або авангарду.

---

² Городець у Радосині пов'язують з Вигурівщиною [Етимологічний 1985, с. 45].

³ Літописознавці прикінцевий «аминь» часто вважають свідченням закінчення певного періоду літописання. З приводу конкретних згадок існують різноманітні думки. У даному разі таке припущення цілком імовірне, тим паче, що після «аминь» у статті цього року бачимо лише дві приписки про смерть «Всеволожої» та чернігівського єпископа Іоанна. Утім, завдяки Шахматову на межу 1111 року практично не звертають уваги, оскільки на його думку, головні дати у складенні ПВЛ – 1113, 1116 та 1118 роки. Обговорення проблеми датування редакцій ПВЛ див. наприклад [Вилкул Т.Л. 2019, с. 62–63].

Дуже мало інших світських деталей, зокрема, даних про пересування військ під час бою, а також про здобутки після перемоги. Натомість добре прописано сльози, моління, епізоди втручання небесних сил, відзначення церковних свят під час походу та службу перед військом. Це вказує на те, що автор нашої повісті (чи редактор, якщо йдеться про редакцію) – людина церковна. І тут вимальовуються дві можливості. Або перед нами автор-очевидець, який справді перебував у війську, але не воював, а спостерігав і одночасно служив церковну службу. Або якийсь книжник за своїми уподобаннями переробив і суттєво розширив більш-менш коротке повідомлення про похід, залучивши й перебудувавши також простору компіляцію про янголів і спеціально – про архангела Михаїла. У будь-якому разі наш автор, описуючи військовий похід, абсолютно не цікавився військовим боком справи. Він виписав переважно на формулах батальні сцени, але його справжні інтереси лежали зовсім в іншій площині. І тоді, навіть якщо йдеться про очевидця, який служив під час походу, співаючи, наприклад, ті самі тропарі, більшість військових деталей військової повісті фіктивні.

Що стосується темпоральних «накладок». У нас виходить або два Цвітних, або два Страсних тижні, чого в реальності бути не може. Свого часу Л. Махновець запропонував демонстрацію сили під Шаруканем віднести на тиждень назад, на 19.03 (5-ий тиждень Великого посту, неділя), при цьому, однак, дату, коли пішли «к Донови», залишив на вівторок 6-го тижня, 21.03 [Літопис руський 1989, с. 166–167]. Економніше припустити, що якщо відбулася помилка, було зіпсоване число тижня Великого посту – ̄ (6) замість е (5), і тоді треба враховувати так: 14.03 вівторок – пішли до Дону, увечері в суботу 18.03 – пішли до Шаруканя, 19.03 – мешканці Шаруканя вийшли з дарами... Утім, враховуючи те, що наш книжник акценти уваги ставив не на військових подіях і реалії в нього дещо умовні (зокрема, військо кілька разів буквально «зависало в повітрі» – коли «оболочени у броню», невідомо де

перебували між вівторком та неділею, наступної неділі «приидоша» не сказано, куди), можливі інші рішення.

Можливо, у пригоді стануть дані інших літописів. Лавр. детально (детальніше ніж Іпат.) перераховує склад князівської коаліції, повідомляє про те, що руські війська «доидоша града Шсенева . и Сугрова . вземше вежѣ половечскыѣ», а далі про битву, дата якої – 24 березня: «и биша са с половци . **на Салнѣ рѣцѣ** . мѣца . **марта . въ .кб. днѣ**» [Лаврентьевская 1997, стб. 290]. Судячи з подібних назв річки («на Салницѣ» Іпат. та «на Салнѣ» Лавр.), ідеться про ту саму місцевість і про ту саму подію. А враховуючи схематичні описи першого бою 24 березня «на потоцѣ Дѣгѣя» та 27 березня «на Салницѣ рѣцѣ» в Іпат., дуже вірогідно, що роздвоїлася битва саме в Київському зводі, однак точніше події передає Лавр. Але це ще не все – у НПЛ відображена третя версія про те, що широка коаліція князів (Святополк, Володимир, Давид та «вся земля просто Руская») ходили на половців, «и взяша дѣти их, и город по Дѣнови Сугровѣ и Шаруканѣ» [Новгородская 1950, с. 203].

Іл. 3. Перемога на Салні річці (або Салниці). Радзивілівський літопис, арк. 55

Спробуємо зробити фактичну «вижимку» подій: Іпат. оповідає про те, що спершу дійшли до Шаруканя і міста не брали, але влаштували під ним демонстрацію і отримали великопісні дари, потім дійшли до Сугрова і його вже спалили, а також що відбулося дві битви – 24 та 27 березня; Лавр. – про те, що дійшли до міст Осенева і Сугрова, узяли вежі й билися лише один раз 24 березня; НПЛ – що взяли дітей та міста по Дону, першим названо Сугров, другим – Шарукань. Узяття веж з Лавр. та взяття дітей з НПЛ – це синонімічні поняття, але решта інформації не накладається щільно. Ми не знаємо достеменно історії половецьких міст, частина з яких могли бути слов'янськими слободами, судячи з археологічного матеріалу ⁴, не виключено й таке, що місто чи округ могли називати за іменами колишнього, віддаленого на 1–2 покоління від нинішніх, та сучасного діючого правителя одночасно. Смерть половецького князя Осеня зафіксовано під 1082 роком, а Шарукан поряд з Боняком згадуються як учасники походу через чверть століття набагато ближче до наших подій – під 1107 роком [Лаврентьевская 1997, стб. 205, 281]. Тому, можливо, у згадці «Осенева и Сугрова» та «Шаруканя и Сугрова» і немає протиріч.

Але демонстрація під Шаруканем з Іпат., не-взяття міста та великопісні дари половців, враховуючи інтенсивний церковно-книжний окрас та недоладності викладу, усе ж таки викликають сумнів. І тоді можна пофантазувати, як іще можна вмістити ці дивні «два Цвітних тижня» Іпат. в один. Можливо, слід вважати, що у вівторок 21.03 дійшли до Дону, у середу 22.03 взяли Сугров (першим, як вказує НПЛ), у четвер 23.03 повернули від Дону, у п'ятницю 24.03 відбулася битва на Салниці, у суботу ввечері 25.03 влаштували демонстрацію під Шаруканем, і мешканці, після капітуляції основних сил у битві, на завтра, у неділю 26.03, відкупилися (але навряд чи тільки вином та рибою). Розтягнення ж подій треба пояснювати тим, що нашому книжнику, котрий не воював, а служив, хотілося підкреслити, як

---

⁴ Щиро дякую за консультацію в цьому питанні Олексієві Комару.

спокійно, мирно й урочисто відзначали церковні свята (Поклоніння Хресту, Благовіщення) і задіяти всі важливі дати, які припадали на цей період, разом зі Страсним понеділком. У будь-якому разі, безліч елементів надзвичайно докладної військової повісті 1111 року виявляються «невійськовими» і, як видається, не зовсім вартими довіри.

Певні деталі в нашого гіпотетичного автора (чи редактора) військової повісті радше не київські, а переяславські: тропарі й кондаки співають перед військом Володимира Мономаха, на той момент переяславського князя, світлі сили стинають голови іноплеменникам також саме перед полком Мономаха, «присвоєння знамення» від трапезниці Печерського монастиря до явлення на Городці в Радосині знову-таки веде на лівий берег до Мономаха. Тоді, можливо, наш автор (чи редактор) – це той самий Сильвестр, приписка якого збереглася в Лаврентіївському та Радзивіллівському списках ПВЛ? Як видається, серед укладачів ПВЛ потрібно шукати людину, яка могла перебувати в поході 1111 року серед переяславського війська при переяславському князеві, безпосередньо не беручи участі у військових діях. Перший рубіж в укладенні ПВЛ традиційно окреслюють 1113 роком, адже ввесь Начальний літопис, так би мовити, про-мономаховий (тенденційний на користь Володимира Всеволодича Мономаха), починаючи із записів 1080-х років. Відповідно, його покладають на час «після Святополка», спираючись на ще одне припущення – що створення зводу забезпечував київський князь. Але якщо працював особисто відданий переяславському на той момент Мономахові книжник, не потрібно «чекати» смерті київського князя Святополка Ізяславича 6621 / 1113 року. А вже затвердження провінційної версії як єдино вірної сталося після того, як Мономах та його нащадки зайняли київський стіл.

Джерела та література

Вилкул, Т. Л. 2019. *Текстология домонгольского киевского летописания*. Москва.

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. 1985. Київ.

Ипатьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, т. 2. Москва.

Лаврентьевская летопись. 1997. *Полное собрание русских летописей*, т. 1. Москва.

Літопис руський. 1989 / пер. з давньорус. та коментарі Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. 1950 / под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. Москва; Ленинград.

Тетяна Вілкул, доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник науково-дослідного
відділу історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви